

ЗМІСТ

<i>Передмова</i>	7
1 Початок	16
2 Як ми потрапили на гачок імміграції	29
3 Виправдання, які ми собі придумували	44
4 «Ласкаво просимо до Європи»	70
5 «Ми бачили все»	84
6 Мультикультурність	102
7 Вони вже тут	132
8 Пророки без пошани у своїй вітчизні	143
9 Сирени раннього оповіщення	158
10 Тиранія почуття провини	166
11 Претензії на відшкодування	187
12 Як ми вчимося з цим жити	201
13 Втома	217
14 Глухий кут	243
15 Контроль над суспільною реакцією	256
16 Криза європейського наративу	270
17 Кінець	297
18 Що могло би бути по-іншому	306
19 Що буде насправді	321
<i>Післямова</i>	335
<i>Подяки</i>	353
<i>Примітки</i>	354

ПЕРЕДМОВА

Європа чинить самогубство. Або принаймні її лідери вирішили вчинити самогубство. Чи підуть за ними європейці — це, звісно ж, інше питання.

Коли я кажу, що Європа сама себе вбиває, то не маю на увазі, що тягар різних регуляцій з боку Європейської Комісії став нестерпним чи що Європейська конвенція з прав людини не задовольняє вимог тої чи іншої групи людей. Я маю на увазі, що цивілізація, яку ми знаємо як Європу, чинить самогубство і що ані Британія, ані будь-яка інша країна Західної Європи не може уникнути цієї долі, оскільки видається, що всі ми потерпаємо від тих самих симптомів і недуг. Як результат, ще за життя більшості з нас Європа перестане бути Європою і народи Європи втратять те єдине місце у світі, яке ми називаємо домом.

Можна, звісно, сказати, що пророцтва про загибель Європи постійно лунали впродовж історії і що Європа не була б Європою без регулярних попереджень про нашу смертність. Однак деякі з цих пророцтв лунають у більш відповідний момент і переконливіше, ніж інші. У книзі «Вчорашній світ» (*Die Welt von Gestern*), виданій у 1942 році, Стефан Цвейг так писав про Європу напередодні Другої світової війни: «Я відчував, що у своєму божевіллі Європа — наш священний дім, колиска і Парфенон Західної цивілізації — сама собі винесла смертний вирок».

Чи не єдиним, що вселяло у Цвейга надію навіть тоді, було те, що у країнах Південної Америки, куди він і сам врешті втік, він бачив паростки своєї культури. В Аргентині і Бразилії він спостерігав за тим, як культура може емігрувати з однієї країни в іншу так, що навіть коли дерево, яке дало цій культурі життя, засихає, вона й надалі може приносити «новий цвіт і нові плоди». Навіть якби Європа в той момент знищила себе цілком, Цвейг знаходив розраду в тому, що «все, створене поколіннями до нас, ніколи не було повністю втрачене»¹.

Сьогодні ж, передовсім через катастрофу, описану Цвейгом, дерево Європи остаточно загинуло. Сьогодні Європа не має значного бажання відтворити себе, боротися за себе чи навіть обстоювати свою позицію в дискусії. Видається, що владні кола переконані в тому, що нічого не трапиться, якщо народи і культура Європи будуть втрачені для світу. Деякі з них явно вирішили (як писав у 1953 році у своїй поемі «Рішення» Бертольд Брехт) «розпустити» свій народ і вибрати собі інший тому, що, за словами недавнього консервативного прем'єр-міністра Швеції Фредріка Райнфельдта, з наших країн походить лише «варварство», тоді як іззовні — тільки добро.

Сьогоднішня хвороба не має якоїсь єдиної причини. Руйнування культури, створеної спадкоємцями юдео-християнської культури, стародавніх Греції і Риму та відкриттями Просвітництва, відбувалося не в один момент. Однак його фінальний акт настав зараз через збіг у часі двох процесів, наслідки яких тепер неможливо подолати.

Перший — це масовий рух людей у Європу. У всіх західноєвропейських країнах цей процес розпочався після Другої світової війни з огляду на нестачу робочих рук. Невдовзі Європа підсіла на голку міграції і вже не могла зупинити її потік, навіть якби захотіла. Внаслідок цього те, що колись було Європою — домом європейських народів, — поступово стало домом для цілого світу. Край, що досі був європейським, поступово перетворився на щось інше. Так, райони, у яких домінують пакистанські іммігранти, стали схожими на Пакистан у всьому, окрім географічного розташування; до них продовжують прибувати нові мешканці, а їхні діти

споживають ту ж їжу, що й у себе на батьківщині, розмовляють тією ж мовою, що й у себе вдома, і сповідують ту ж релігію, що й удома. Вулиці холодних і дощових північноєвропейських міст заповнили люди, одягнуті, як у передгір'ях Пакистану чи посеред піщаних бур Аравії. «Імперія завдає удару у відповідь», — зауважували деякі коментатори, заледве приховуючи єхидну посмішку. Втім, європейські імперії залишилися в минулому, а ці нові колонії вочевидь заплановані тут на постійно.

Увесь цей час європейцям вдавалося прикидатися, наче ця система життєздатна. Наприклад, вони переконували себе, що така імміграція є нормальною. Або що, раз інтеграція не відбулася в першому поколінні, то вона відбудеться з дітьми, внуками, чи наступними поколіннями. Або що не має значення — інтегруються мігранти взагалі чи ні. Ми постійно заплющували очі на все більшу імовірність того, що політика інтеграції не спрацює. Внаслідок міграційної кризи останніх років ми просто швидше доходимо цього висновку.

А це підводить мене до другої частини моєї тези: навіть масове переселення мільйонів людей в Європу не видавалося б таким фатальним для цієї частини світу, якби не той факт, що (випадково чи ні) Європа водночас втратила віру у свої переконання, традиції та власну легітимність. На це вплинула безліч факторів, один із яких — втрата народами Західної Європи того, що іспанський філософ Мігель де Унамуно окреслив відомою фразою «трагічне відчуття життя». Вони забули те, що Цвейг і його покоління з таким боєм засвоїли: все, що вам дороге, навіть найвеличніші цивілізації з найвищою культурою в історії, може бути знищене людьми, які їх не заслуговують. Це трагічне відчуття життя можна просто ігнорувати або всіляко уникати його, зокрема, відсуваючи подалі від себе через віру в загальний прогрес людства. Ця тактика залишається на сьогодні найбільш поширеною.

Однак нас постійно терзають, і часто долають, жахливі сумніви, які ми самі ж породжуємо. Європа сьогодні більш, ніж будь-який інший регіон чи культура у світі, пригнічена відчуттям провини за своє минуле. Поруч із цим зовнішнім проявом недовіри до себе ми спостерігаємо і внутрішній прояв цього відчуття провини. Адже

в Європі існує також проблема екзистенціальної втоми й передчуття, що, можливо, для Європи її історія закінчилася, і ми повинні дати змогу розпочатися якійсь новій історії. Масова імміграція — заміна значної частини європейського населення іншими народами — це одна із форм реалізації цієї нової історії: така зміна видається нам цілком нормальною. Ця екзистенціальна втома цивілізації не є феноменом, унікальним для сучасної Європи, але той факт, що суспільство відчуває цю втому саме в той момент, коли інше суспільство проникає в нього, не може не привести до колосальних, епохальних змін.

Якби про ці речі можна було дискутувати, то, мабуть, знайшлися б і якісь рішення. Однак навіть у 2015 році, на піку міграційної кризи, найбільше обмежували саме свободу слова і думки. У момент найглибшої кризи, у вересні 2015 року, канцлер Німеччини Меркель звернулася до гендиректора Facebook Марка Цукерберга з питанням: як завадити громадянам Європи виступати з критикою її міграційної політики у фейсбуку? «Ви працюєте над цим?» — запитувала вона його. І він запевнив її, що так². Насправді ж критика, обговорення і дискусії мали би бути якомога ширшими. Оглядаючись назад, можна лише дивуватися, як жорстко ми обмежили цю дискусію навіть тоді, коли широко відчинили двері нашого дому цілому світу. Тисячу років тому народи Генуї і Флоренції були не такі перемішані між собою, як зараз, але сьогодні очевидно, що всі вони — італійці, а племінні відмінності між ними з часом зменшилися, а не зросли. Видається, що сьогодні багато хто думає, ніби в якийсь момент у майбутньому народи Еритреї й Афганістану також змішаються в Європі, як генуезці та флорентійці змішалися в Італію. Мовляв, хоч колір шкіри людей з Еритреї й Афганістану та їхнє етнічне походження відрізняються, однак Європа все-таки залишатиметься Європою, і її народи продовжуватимуть змішуватися в дусі Вольтера і святого Павла, Данте, Гете і Баха.

Як і всі популярні ілюзії, ця теж має зерно правди. Природа Європи завжди змінювалася і, як видно на прикладі торговельних міст на кшталт Венеції, відзначалася надзвичайною й рідкісною відкритістю до сторонніх ідей і впливів. Від Стародавньої Греції

і Риму по сьогодні народи Європи висилали кораблі досліджувати світ і повертатися назад із новинами про те, що вони відкрили. Рідко коли решта світу відповідала їм такою ж допитливістю та, незважаючи на це, кораблі вирушали й поверталися з розповідями та відкриттями, які відтак розпливалися у повітрі Європи. Ця відкритість Європи була надзвичайною, проте — не безмежною.

Антропологи без кінця сперечаються над питанням, де пролягають межі певної культури. І остаточну відповідь на нього дати неможливо. Проте ці межі таки існують. Європа, наприклад, ніколи не була ісламським континентом. Однак сама свідомість того, що наша культура постійно і непомітно змінюється, має глибоко європейське коріння. Ще давньогрецькі філософи розуміли цей парадокс, наочною ілюстрацією якого є образ корабля Тесея. Як передає Плутарх, афіняни дбайливо зберігали Тесеїв корабель, замінюючи зігнилі колоди на нові. Та чи залишався цей корабель Тесеєвим навіть тоді, коли вже не мав ані одної колоди первинного судна?

Ми знаємо, що сьогоднішні греки — це не той самий народ, що греки стародавні. Ми знаємо, що англійці — не ті самі, що тисячоліття тому, як і французи — не ті самі французи. І все ж таки вони виразно залишаються греками, англійцями, французами, і всі вони — європейці. У цих та інших ідентичностях ми бачимо певний ступінь культурної спадкоємності: традиції, що зберігають ті чи інші якості (позитивні й негативні), звичаї та моделі поведінки. Ми розуміємо, що великі переселення норманів, франків і галів зумовили тектонічні зміни. З історії ми також знаємо, що деякі переселення мають доволі незначний вплив на культуру в довгостроковій перспективі, тимчасом як інші спричиняють незворотні зміни. Проблема полягає не у прийнятті самих змін, а в розумінні того, що коли ці зміни настають занадто швидко чи є надто значними, тоді ми стаємо кимось іншим — зокрема й тими, ким ми ніколи не хотіли б стати.

Водночас ми не розуміємо, як усе це мало б відбуватися. Ми загалом погоджуємося, що для однієї особи, хай яким би був колір її шкіри, можливо увібрати в себе певну культуру (якщо присутній достатній ентузіазм з боку самої особи і тієї культури). Також

розуміємо, що ми, європейці, не можемо стати, ким нам заманеться. Наприклад, індійцями чи китайцями. Однак від нас чомусь очікують віри в те, що будь-хто у світі може переселитися в Європу і стати європейцем. Якщо ж «європейськість» полягає не в расовій належності — а ми сподіваємось, що так воно і є, — то тим важливіше розуміти, що вона полягає у «цінностях». Саме тому питання «Якими є європейські цінності?» таке важливе. Проте це ще одна проблема, у якій ми цілковито заплуталися.

Наприклад, чи є ми християнами? У 2000-х роках ця дискусія перебувала в центрі загальної уваги через суперечки навколо формулювань нової конституції ЄС і відсутність у ній будь-яких згадок про християнську спадщину Європи. Папа Іван-Павло II і його наступник намагалися виправити цю хибу. У 2003 році Іван-Павло II писав: «Цілковито шануючи світську природу [державних] інституцій, я все ж хотів би ще раз звернутися до авторів майбутньої конституції Європи, щоб вона містила покликання на релігійну і конкретно християнську спадщину Європи»³. Ця дискусія не лише розділила Європу по географічних і політичних лініях, вона також виявляла одне амбітне прагнення сучасної Європи. Ідеться про те, що релігія в Західній Європі не просто відступила. З її відходом зростало бажання виразно заявити, що у XXI столітті Європа має незалежну і самодостатню систему прав, законів та інституцій, що можуть існувати й без того джерела, з якого вони начебто колись постали. Як той голуб Канта, ми почали думати: а чи не літали б ми швидше, якби ширяли у відкритому просторі, вільному від подувів вітру, що раніше підтримував нас у леті. На успіх цієї мрії було зроблено великі ставки. Місце релігії зайняло поняття «прав людини», яке дедалі більше розширюється (і саме є концепцією, що має християнське походження). Ми залишили невирішеним питання про те, чи здобуті нами права залежать від вірувань, які європейці залишили в минулому, чи вони існують самі собою. Це питання було надто важливим, щоб залишати його без відповіді, коли ми очікували на «інтеграцію» величезних мас нового населення.

У той самий час виникло ще одне важливе питання: про місце і мету національної держави. Від Вестфальського миру 1648 року

і до кінця ХХ століття у Європі вважали, що національна держава — це не лише найкраща гарантія конституційного порядку і ліберальних прав, але й остаточна запорука миру. Проте і ця впевненість похитнулася. Центральні постаті європейської політики, як-от канцлер Німеччини Гельмут Коль у 1996 році, наполягали, що: «Національна держава... нездатна вирішити великі проблеми ХХІ століття». Дезінтеграція національних держав Європи в одне велике й цілісне політичне об'єднання така важлива, твердив Коль, що це стає фактично «питанням війни і миру у ХХІ столітті»⁴. Не всі з цим погоджувалися, і за якихось 20 років трохи більше половини британців продемонстрували на референдумі, що аргументи Коля їх не переконали. Знову ж таки, хоч що б ми про це думали, таке питання не слід було лишати невирішеним у час величезних демографічних змін.

Залишаючись невпевненими в собі у власному домі, ми зробили остаточну спробу поширити наші цінності поза межі Європи. Однак хай у що б наш уряд і війська вплутувалися в ім'я цих «прав людини» — в Іраку у 2003-му, в Лівії у 2011-му — це лиш погіршувало ситуацію і призводило до фіаско. Коли розпочалася громадянська війна в Сирії, її народ благав західні країни втрутитися заради прав людини, які безперечно порушувалися. Однак бажання захищати ці права не було: вірили ми у них чи ні в себе вдома, однак точно втратили віру в нашу здатність відстоювати їх в інших країнах. У певний момент нам почало здаватися, що наша так звана «остання утопія» (тобто перша універсальна система, яка відокремила права людини від влади богів чи тиранів) може виявитися розбитою останньою європейською мрією⁵. Якщо виявиться, що так воно і є, то ми, європейці ХХІ століття, залишаємося без жодної об'єднавчої ідеї, здатної гуртувати нас сьогодні й готувати до завтра.

Втрата всіх об'єднавчих наративів про спільне минуле, як і орієнтирів щодо теперішнього і майбутнього, у будь-яку епоху становила б серйозну проблему. Однак у час епохальних суспільних змін і потрясінь результати такої втрати взагалі видаються фатальними. Цілий світ переїжджає до Європи саме в той момент, коли Європа втратила розуміння того, чим сама вона є. І якщо

міграція мільйонів людей з інших культур у сильну й упевнену в собі культуру могла б мати шанси на успіх, то переселення мільйонів людей у культуру, що помирає, сповнена почуття провини і втоми, не може не обернутися крахом. Навіть зараз європейські лідери говорять про енергійні зусилля, спрямовані на інтеграцію мільйонів нових переселенців.

Ці зусилля теж закінчатся нічим. Для того щоб інтегрувати якомога більшу та різноманітнішу групу людей, треба запропонувати максимально широке і прийнятне для всіх визначення інклюзії. Якщо Європа має стати домом для цілого світу, тоді вона мусть знайти таке широке визначення власної ідентичності, що охоплювало б цілий світ. А це означає, що на той час, поки ми зможемо пересвідчитися в нежиттєздатності такого підходу, наші цінності стануть такими широкими, що втратять будь-який сенс і глибину. Якщо європейська ідентичність минулого базувалася на вельми особливих і, безумовно, глибоких у філософському та історичному сенсі основах (верховенство права, етика, закорінена в історію і філософію нашого континенту), то сьгоднішні європейські вірування й етика — а фактично ідентичність та ідеологія — звелися до «поваги», «толерантності» і (що найбільш саморуйнівне) «різноманітності». Така неглибока і поверхова самоідентифікація може прослужити нам ще декілька років, але вона аж ніяк не спроможна розбудити глибинні пласти громадянської свідомості, необхідної суспільству, яке прагне вижити у довгостроковій перспективі.

Це лише одна з причин, чому наша європейська культура, яка проіснувала стільки століть і подарувала світові такі надзвичайні досягнення, вірогідно, не виживе. Недавні вибори в Австрії і успіх правої партії «Альтернатива для Німеччини», на мою думку, демонструють той факт, що пропоновані інструменти для захисту нашої культури і далі залишаються недостатніми, незважаючи на те, що імовірність знищення цієї культури видається все більш невідворотною. Стефан Цвейг цілком справедливо говорив про божевілья і про смертний вирок, який колиска і Парфенон західної цивілізації винесла сама собі. Він помилився лише щодо точного моменту. Виконання цього вироку, який ми самі собі винесли

ПЕРЕДМОВА

і самі ж здійснюємо, зайняло на декілька десятиліть більше... А тим часом, замість того, щоб залишатися домом для народів Європи, ми вирішили стати «утопією», однак у тому оригінальному грецькому значенні слова: стати «неіснуючим місцем». Ця книжка розповідає про цей процес.

* * *

Я чимало подорожував Європою і раніше, однак, працюючи над цією книжкою, об'їздив її цілу і побував у таких місцях, які навряд чи відвідав би за інших обставин. Упродовж кількох років я мандрував від південно-східних островів Греції і крайнього півдня Італії до самого серця північної Швеції і незліченних передмість Франції, Голландії, Німеччини тощо. Пишучи цю книжку, я мав нагоду поспілкуватися з представниками громадськості, політиками і державними діячами найрізноманітніших політичних поглядів; із прикордонниками, спецслужбами, співробітниками неурядових організацій та іншими людьми, що працюють, так би мовити, на передовій. Багато в чому найбільш корисною частиною мого дослідження було спілкування із щойно прибулими в Європу людьми, дехто з яких приїхав буквально вчора. На островах Південної Європи, що першими приймають біженців, і в тих місцях, де вони перебувають чи осідають дорогою на північ, вони розповідають свої історії, багато з них — трагічні. Усі вони розглядають Європу як те місце, де вони можуть якнайкраще влаштувати своє життя.

Звісно, люди, які забажали поділитися своїми історіями, вже пройшли своєрідну само-вибірку. Під час довгих годин, які ми вечорами проводили біля табору, ми стикалися з людьми, по яких було видно, що їхнє ставлення до Європи, м'яко кажучи, не позначене духом відкритості і вдячності. Однак багато інших були надзвичайно люб'язними і вдячними за можливість розповісти про себе. Хай що б я сам думав про ситуацію, яка змусила їх сюди приїхати, і про відповідь Європи на неї, наші розмови завжди закінчувалися тими єдиними словами, які я міг їм сказати щиро і без застережень: «Хай вам щастить!».

ПОЧАТОК

Щоб зрозуміти масштаб і швидкість змін, що відбуваються в Європі, варто повернутися на декілька років назад, до часу перед останньою міграційною кризою, який тепер вважається періодом «нормальної» імміграції. Для цього візьмемо країну, що відносно мало постраждала від міграційної кризи 2015 року.

У 2002 році було опубліковано результати найновішого перепису населення в Англії та Уельсі. Перепис проводився за рік до цього і показав масштаб змін в країні за десятиріччя з часу попереднього перепису. Уявіть собі, що хтось тоді, у 2002 році, вирішив екстраполювати на майбутнє результати цього перепису і припустити, якими будуть наступні 10 років. Уявіть, що він сказав: «До кінця цього десятиліття білі британці стануть меншістю у власній столиці, а за ці десять років кількість мусульман подвоїться».

Як би такі заяви зустріли? Найшвидше їх охарактеризували б термінами «алярмізм» і «залякування», а ще — «расизм» та «ісламофобія» (хоча це слово тоді лише починали вживати). Можна впевнено сказати, що такі екстраполяції не сприйняли б прихильно. Якщо хтось у цьому сумнівається, то може згадати принаймні один характерний випадок: у 2002 році журналіст видання Times дозволив собі куди менш сміливі висловлювання про майбутню ситуацію з імміграцією, й тодішній міністр внутрішніх справ Девід

Бланкетт, користуючись депутатською недоторканністю, — назвав їх такими, що «межують з фашизмом»⁶.

Однак, хай як би накидалися на того, хто дозволив би собі такий аналіз ситуації у 2002 році, виявляється, що він цілком і повністю мав би рацію. Наступний перепис, проведений 2011 року і оприлюднений у кінці 2012-го, виявив не лише згадані вище факти, але й набагато більше. Він показав, що кількість людей, які проживають в Англії та Уельсі, але були народжені в інших країнах, лише за останніх 10 років зросла майже на 3 мільйони осіб. Згідно з переписом, лише 44,9 % мешканців Лондона тепер вважають себе «білими британцями». І приблизно 3 мільйони людей в Англії і Уельсі живуть у родинях, у яких жоден із їхніх дорослих членів не використовує англійську мову як основну.

Тут ми маємо справу з дуже значними етнічними змінами в історії будь-якої країни за короткий час. Однак не менш вражає інформація про зміну релігійного складу населення Британії. Наприклад, виявилось, що в цей час зростала кількість послідовників майже всіх релігій, окрім християнства. Лише історична національна релігія Британії перебувала, так би мовити, у вільному падінні. З часу минулого перепису кількість людей, що ідентифікують себе як християн, зменшилась з 72 до 59 %. Кількість християн в Англії та Уельсі зменшилась на понад 4 мільйони, загалом із 37 до 33 мільйонів.

Однак поки християнство переживало різке зменшення кількості послідовників (яке було прогнозованим тоді і триває далі), масова міграція забезпечила практично подвоєння кількості мусульман у країні. Між 2001 і 2011 роками кількість мусульман в Англії та Уельсі зросла з 1,5 до 2,7 мільйона. Втім, це лише офіційні дані; прийнято вважати, що ці цифри куди вищі з огляду на незаконну імміграцію. Принаймні один мільйон осіб перебуває в країні нелегально, а отже, дані про них не відображено в переписі населення. Дві муніципальні одиниці, у яких населення зростає найбільш інтенсивно (на понад 20 % за 10 років), — це саме ті райони Лондона, що вже мають найвищий відсоток мусульманського населення у Великій Британії (Тауер-Гамлетс і Нью-гем). Водночас вони належать до адміністративних одиниць із